

تحول نظام کشاورزی در دورهٔ صدارت امیرکبیر

دکتر میرهادی حسینی

سجاد رحمانی فلاح

(دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام - استادیار و عضو هیات علمی دانشگاه خوارزمی تهران)

(کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی - دانشگاه خوارزمی تهران - دبیر آموزش و پرورش)

(hosseini@khu.ac.ir)

(Srf.rahmani@gmail.com)

چکیده

صدارت امیرکبیر را می‌توان نقطهٔ عطفی در تاریخ سیاسی-اجتماعی دورهٔ قاجار به شمار آورد. در این زمان، اصلاحات همه‌جانبه و بنیادی در جامعهٔ سنتی ایران پایه‌گذاری شد. ساختار کلی اصلاحات امیرکبیر به منزلهٔ پلی بین سنت و مدرنیته بود. در این نوشتار به روش کتابخانه‌ای با رویکرد توصیفی به بررسی تحول نظام کشاورزی ایران در دورهٔ صدارت امیرکبیر به عنوان یکی از اقدامات او پرداخته شده است. امیرکبیر ضمن توجه به کشاورزی به عنوان یکی از عوامل توسعه و خودکفایی، تلاش‌هایی برای بهبود و توسعهٔ آن انجام داد. این اقدامات از قبیل: حمایت از کشاورزان در برابر ظلم حاکمان محلی، توجه به اهمیت آب در بازدهی محصول و لغو مالیات‌های مضاعف بود که به امنیت نسبی کشاورزان و توسعهٔ کشاورزی منجر شد.

واژه‌های کلیدی: "امیرکبیر"، "اصلاحات"، "کشاورزی"، "میرزا تقی‌خان"

۱- مقدمه

در دوره پادشاهی فتحعلی‌شاه، ایران صحنه رقابت سیاست‌های فرانسه، انگلستان و روسیه شده بود و در برابر روسیه شکست‌های فاحشی را متحمل گردید. در نتیجه این جنگ‌ها، با تحمیل قراردادهای گلستان و ترکمانچای سرزمین‌هایی از شمال ایران جدا شد. پس از ناکامی‌های ایران در دوره فتحعلی‌شاه، به خصوص در برابر روس‌ها و از دست‌دادن بخش‌های مهمی از خاک ایران (به عنوان یکی از دلایل) نخبگان درصدد رفع عقب‌ماندگی و انجام اصلاحات برآمدند. می‌توان گفت در هر مقطعی از دوره فتحعلی شاه به بعد، فردی به عنوان چهره برجسته اصلاحات شناخته می‌شود.

عباس‌میرزا از اولین افرادی بود که ضرورت انجام اصلاحات را درک کرد و حاصل درک او منجر به نوسازی سپاه و قشون شد. با مرگ او اصلاحاتش پرده در نقاب کشید. پس از او مدتی قائم‌مقام از سردمداران اصلاحات بود و او هم در این زمینه ناکام ماند.

با مرگ محمدشاه در سال ۱۲۶۴ ه.ق. (جهانگیر میرزا ۱۳۸۳: ۳۰۵) و برتخت نشستن ناصرالدین‌شاه جوان، میرزا تقی‌خان به مقام صدارت رسید. او در دوره صدارت سه ساله خود موفق شد در تاریخ ایران بدرخشد. در آغاز صدارتش اوضاع کشور آشفته و ایران مانند یک جزیره دورافتاده از علم و تمدن جدید بود که در نتیجه فقر، عقب‌ماندگی و جهل نسبت به دنیای جدید را در پی داشت.

امیرکبیر با یک برنامه جامع سعی در رفع نواقص و عقب‌ماندگی‌ها نمود. او در مأموریت به دو کشور روسیه و عثمانی به اهمیت و ارزش علوم جدید و توسعه‌نیافتگی ایران پی برد و بر این اساس اصلاحاتی را بنیان نهاد که جامعه سنتی و مهجور ایران را تکان داد. یکی از برنامه‌های اصلاحی او سامان‌دادن به اوضاع کشاورزی و کشاورزان بود. مقاله حاضر تا حد امکان سعی می‌کند، اصلاحات امیرکبیر را در زمینه کشاورزی بررسی کند و به این پرسش پاسخ دهد که تحول نظام کشاورزی ایران در دوره صدارت امیرکبیر به چه صورت بوده است؟

۲- پیشینه پژوهش

کشاورزی از بخش‌های اصلی اقتصاد ایران در طول تاریخ و دوره قاجار به شمار می‌رود و یکی از اقدامات و نوسازی‌های امیرکبیر در بخش کشاورزی بود، اما تحقیقات مستقلی درباره اقدامات امیرکبیر در زمینه کشاورزی انجام نگرفته است.

از مشکلات این پژوهش می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

سفرنامه‌ها، زندگینامه‌ها و منابع دوره قاجار با توجه به غضب ناصرالدین‌شاه از امیرکبیر جرأت پرداختن به اقدامات او را نداشتند و نهایتاً برخی از آنان به فعالیت‌های نظامی و فرهنگی امیرکبیر پرداخته بودند و همچنین درباره کشاورزی و اقدامات دوره صدارت کوتاه مدت او،

هفتمین همایش ملی پژوهش های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

مطالب زیادی وجود ندارد و سایر منابع، بیشتر به کشاورزی دوره قاجار پرداخته‌اند و اطلاعات آن‌ها به دوره‌های بعد از امیرکبیر، اواخر سلطنت ناصرالدین‌شاه و دوره مشروطه مشتمل بود.

از منابع مورد استفاده در این پژوهش می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

- اسناد و نامه‌های امیرکبیر اثرسیدعلی آل‌داود، این کتاب مشتمل بر نامه‌های امیرکبیر به ناصرالدین‌شاه، نامه‌های شاه به امیرکبیر، نامه‌های امیرکبیر به مقامات حکومتی، حاکمان ایالات، سفیران کشورهای خارجی و روایت داستان‌های عامیانه درباره امیرکبیر است.
  - روزنامه وقایع‌انفقاچه که چاپ آن از سال ۱۲۶۷ ه.ق. شروع شد و دو بخش اخبار و تحولات داخلی و خارجی را شامل می‌شد. بخش داخلی آن اطلاعات خوبی را در زمینه اقتصادی، سیاسی و اجتماعی آن روزگار به پژوهشگران می‌دهد.
  - ناظم‌الاسلام کرمانی در کتاب "تاریخ بیداری ایرانیان" امیرکبیر را پیشگام اصلاحات در ایران می‌داند. همچنین در حقایق‌الخبارناصری(خورموجی)، تاریخ نو(جهانگیر میرزا) و شرح زندگانی من(مستوفی) به امیرکبیر و اقدامات او اشاره شده است.
- درباره امیرکبیر کتاب‌هایی نیز تألیف شده است، از قبیل:
- کتاب "امیرکبیر و ایران" از فریدون آدمیت که متشکل از ۳۳ بخش می‌باشد، یک منبع مفید برای شناختن امیرکبیر و اقدامات او است؛ زیرا اسناد وزارت خارجه ایران، انگلستان و نامه‌های خطی از منابع اصلی این کتاب و رویه مؤلف براساس تحلیل است.
  - عباس اقبال آشتیانی در کتاب "میرزا تقی‌خان امیرکبیر" شرحی کامل از زندگی او را با تکیه بر اسناد تاریخی به رشته تحریر درآورده است.
  - "امیرکبیر قهرمان مبارزه با استعمار" اثر علی‌اکبرهاشمی‌رفسنجانی، "زندگانی میرزاتقی‌خان امیرکبیر" تألیف حسین مکی، "فراز و فرود اصلاحات در عصر امیرکبیر" اثر محمدمیر شیخ نوری از جمله کتاب‌هایی هستند که به زندگی و فعالیت‌های امیرکبیر پرداخته‌اند.

۳- چگونگی آغاز اصلاحات و نوسازی در عصر قاجار

در جوامع محدود و استبدادی، نوسازی از سوی افراد وابسته به حکومت تأثیر بیشتری دارد؛ زیرا بسته‌بودن این جوامع به روشنفکران اجازه فعالیت نمی‌دهد، در نتیجه نخبگان و روشنفکران وابسته به قدرت شخصاً ساکنان دار نوسازی همه‌جانبه می‌شوند. نوسازی ابتدا دامنه آن به دلیل به خطر افتادن منافع افراد وابسته به هیات حاکم، محدود است و به کندی پیش می‌رود و در آغاز کار همه بخش‌های جامعه را در بر نمی‌گیرد؛ اما بعد از هموار شدن راه توسط ادامه‌دهندگان بسط و گسترش می‌یابد. به طور مثال نوسازی‌های عباس‌میرزا ابتدا بیشتر مربوط به امور نظامی و لشکری بود؛ زیرا در آن برهه زمانی به علت جنگ‌های ایران و روسیه و شکست‌های ایران نیاز بیشتری در این زمینه احساس می‌شد. معمولاً وقتی حکومت‌ها دچار بحران می‌شوند، اصلاحات از موضع ضعف و در واکنش به بحران و جهت مهار آن صورت می‌گیرد و چون نمی‌توانند اصلاحات را کامل انجام دهند، در نتیجه به وخامت بحران و اعتراض می‌انجامد. (بشیریه ۱۳۸۵:

(۱۸۷)

هفتمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

با شکست ایران در جنگ با روسیه و تحمیل دو قرارداد گلستان و ترکمانچای نخستین تکان‌ها بر جامعه ایرانی وارد شد. "إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ" (در حقیقت خدا حال قومی را تغییر نمی‌دهد تا آنان حال خود را تغییر دهند) "قرآن کریم، سوره مبارکه‌ی رعد، آیه ۱۱" در اثر ضعف نظامی، قراردادهایی از سوی روسیه و سپس انگلستان بر ایران تحمیل شد که نتیجه آن از یک طرف امتیازات گسترده‌ای برای دولت‌های فوق‌الذکر به همراه داشت و از سوی دیگر موجب شد، حکومت ایران در این دوره در برابر خواسته‌های آنان سر فرود بیاورد. بنابراین عده‌ای از مردم ایران وخامت اوضاع کشور را در عرصه تحولات جهانی درک کردند. می‌توان گفت نخستین شوک بر پیکره در حال احتضار ایران دوره قاجار بود.

شکست‌های مذکور، تنها به جدایی بخش‌هایی از خاک ایران منجر نشد، بلکه زمینه‌ای برای نفوذ اقتصادی و سیاسی استعمارگران فراهم کرد. برخی از دولتمردان که از نزدیک با این جنگ‌ها و نتایج خفت بار آن تماس داشتند، درصدد یافتن علت عقب ماندگی‌ها برآمدند؛ زیرا نیاز به اصلاحات و نوسازی و گرایش به آن در ایران تنها پس از جنگ‌های ایران و روسیه، به صورت جدی پدیدار شد و توجه صاحبان قدرت را جلب نمود. حرکت‌های اصلاح طلبی در دوره قاجار عمدتاً از طرف دو جریان انجام شد: (۱) "از داخل نظام سیاسی و از عوامل حکومت بودند. به تعبیری «جریانات اصلاح طلبی درون نظام» بودند (۲). به حکومت و قدرت حاکم وابسته نبودند و «جریانات اصلاح طلب بیرون نظام» قلمداد می‌شدند." زیباکلام (۱۳۷۷: ۲۳۲)

جامعه ایران در دوره قاجار یک جامعه تقریباً عقب‌مانده از تحولات جدید جهانی بود و عمده افراد آن بی‌سواد بودند، فرهنگ عشیره‌ای و قبیله‌ای هم مزید بر علت بود. عوامل مذکور موجب می‌شد که جامعه در برابر هرگونه اصلاحی به شدت مقاومت کند و حتی در برخی مواقع آن را به شکست بکشاند. (آجودانی ۱۳۹۱: ۱۶) برخورد و ارتباط با غرب به‌ویژه تماس فکری باعث رواج مفاهیم و اندیشه‌های جدید شد. همچنین موجب شکل‌گیری طبقه‌ای به نام روشنفکر گردید که در حوادث بعدی در آگاه‌سازی اذهان مردم ایران و انقلاب مشروطه نقش مهمی داشتند.

۴- صدارت امیرکبیر

امیرکبیر در روستای هزاوه از توابع فراهان دیده به جهان گشود. پدرش کربلایی محمدقربان، نخست به عنوان آشپز به خدمت میرزا عیسی قائم‌مقام درآمد و سپس در زمان صدارت میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام، ناظر آشپزخانه شد. (بامداد ۱۳۷۱: ۲۱۰) میرزاتقی‌خان در کودکی و جوانی هوش و ذکاوت خود را به اثبات همگان رساند و بارها و بارها تعجب و اذعان اطرافیان را برانگیخت. (آشتیانی ۱۳۹۲: ۲۱) آموزش، نویسندگی و منشی‌گری را در دستگاه قائم‌مقام فرا گرفت و سپس وارد کارهای حکومتی گردید. (مستوفی ۱۳۸۴: ۶۴)

هفتمین همایش ملی پژوهش های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

در واقعه کشته شدن گریبایدوف (ششم شعبان ۱۲۴۴ ه.ق.) دربار قاجار هیأتی را جهت عذرخواهی و توضیح در مورد این قتل به روسیه اعزام نمود. یکی از اعضای این هیأت میرزا تقی خان بود که وظیفه داشت در پایان سفر گزارش آن را به قائم مقام تقدیم نماید. او در این سفر از کارخانه‌ها و صنایع روسیه دیدن کرد و عامل مهمی در شکل‌گیری افکار اصلاح طلبانه او داشت. (مکی ۱۳۶۶: ۳۶)

میرزا تقی خان در سال ۱۲۶۰ ه.ق. در رأس هیأتی دویست نفره مأمور حل اختلافات مرزی با عثمانی در شهرارزنه الروم شد (جهانگیر میرزا ۱۳۸۳: ۲۸۰) و از آنجایی که عثمانی دروازه اروپا بود؛ این سفارت دستاوردهایی را برای او به همراه داشت و باعث آشنایی بیشتر میرزا تقی خان با تحولات سیاسی و صنعتی اروپا گردید و همچنین از نزدیک و مستقیم با تنظیمات عثمانی‌ها آشنا شد.

امیرکبیر در به تخت نشاندن ناصرالدین میرزای ولیعهد نقش مهمی را ایفا کرد و مانع از بروز اغتشاش و شورش دیگر شاهزادگان قاجار شد. او بعد از تاجگذاری رسمی ناصرالدین شاه در تهران از طرف شاه به مقام صدراعظمی برگزیده شد. امیرکبیر، لقب اتابکی که از دوره سلجوقیان منسوخ شده بود را برای خود برگزید. (خورموجی ۱۳۴۴: ۱۰۳) این لقب با توجه به سن کم و جوانی شاه برای او اختیاراتی نیمه پدرانه توأم با استقلال رای در پی داشت. (جهانگیر میرزا ۱۳۸۳: ۶۶)

۵- امیرکبیر و کشاورزی

اگرچه دوران صدارت امیرکبیر سه سال بود؛ اما او برخلاف عباس میرزا تنها به نوسازی و اصلاحات نظامی اکتفا ننمود و با اقدامات همه‌جانبه تحولات عظیمی در امور اجتماعی، سیاسی و اقتصادی کشور به وجود آورد و می‌توان ادعا کرد، اولین کسی بود که نوسازی همه جانبه را در ایران آغاز نمود. او برای حفظ استقلال کشور برنامه و طرح داشت و می‌دانست تنها راه مبارزه با استعمار اصلاحات در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است.

در اواخر حکومت محمدشاه اوضاع کشور نظم خاصی نداشت، مالیات‌ها وصول نمی‌شد، خزانه حکومت خالی و علم‌های طغیان و شورش برافراشته شده بود که شاه و وزیر مسبب اصلی این اوضاع بودند و این آشفتگی از بی‌کفایتی آنان نشأت می‌گرفت. در چنین شرایطی که ایران فاقد استقلال در بخش‌های اقتصادی - اجتماعی بود، امیرکبیر اصلاحات خود را آغاز نمود. او با سامان دادن به اوضاع و تثبیت موقعیت خود در برابر مخالفان شروع به اقدامات اصلاحی نمود. به عنوان مثال ناظم‌الاسلام کرمانی در مورد اصلاحات او این چنین می‌گوید: (۱۳۸۴: ۵۰)

" اگر خیال خود را جمع کنیم و به نظر دقت و انصاف در تاریخ گذشتگان بنگریم هر آینه به خوبی مشاهده می‌کنیم که در مجاری سنه ۱۲۶۵ بسیاری از امور و وقایع را که دلالت دارد بر بیداری ایرانیان و قدم گذاردن آن‌ها به راه تمدن و باعث و مسبب آن را جز مرحوم میرزا تقی خان امیرنظام احدی را سراغ نداریم."

هفتمین همایش ملی پژوهش های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

از مهمترین عواملی که بر اقتصاد دوره قاجار و زندگی رعایا تأثیر داشت، کشاورزی بود. محصولات کشاورزی ایران در این دوره شامل گندم، جو، حبوبات، نیشکر، پنبه، تریاک و ابریشم بود. شرایط بد اقتصادی، عدم رسیدگی به وضعیت کشاورزان، حمل و نقل ضعیف و بدوی و عدم امنیت راهها فشار سختی را بر کشاورزان و روستاییان وارد می کرد.

نظام کشاورزی در دوره قاجار، سنتی با بهره‌وری کم و دنباله‌رو نظام‌های کشاورزی قبل، به خصوص دوره صفوی بود. زمین و آب توسط مالک در اختیار کشاورز قرار می گرفت و طبق توافق و بسته به خاک و محل کشت تقسیم می شد. (شاردن ۱۳۷۲: ج ۳، ۱۲۳۴) ولی کشاورزان همواره مورد اجحاف بودند و مالیات‌ها به عناوینی از قبیل: بیگاری، مخارج چراغانی، هزینه سفر سفیران و ... گرفته می شد. (همان، ۱۲۵۳) و در دوره قاجار تمام این موارد (حتی گاهی با شدت بیشتر) انجام می گرفت.

۵-۱ مالکیت ارضی

همان‌طور که گفته شد، نظام زمین‌داری دوره قاجار دنباله‌رو سیاست صفویان بود و حکومت قاجار تا قبل از مشروطیت، نظام استبدادی داشت. پادشاهان این دوره قدرت نامحدودی در کشور داشتند و تمامی افراد کشور (اعم از مردم عادی تا سران کشوری) جزء رعایای پادشاه محسوب می شدند و اختیار مال و جان همه آن‌ها در دست شاه بود. این نوع حکومت با الگوی رابطه قدرت سنتی در ایران و اطاعت محض از دستورات پادشاه متکی (بشریه ۱۳۸۱: ۳۰) و حکم پادشاه به منزله قانون بود که هیچ چیزی مانع اجرا آن نمی شد. (ملکم ۱۳۸۰: ۷۲۷ و ۷۲۸) به قول میرزا ملکم خان در ایران هیچ کس مالک هیچ چیز نیست، چون قانون وجود ندارد. (میرزا ملکم خان ۱۳۰۷ ق: روزنامه قانون، شماره یک) بنابراین در ایران دوره قاجار پادشاه مالک اصلی زمین، آب و زراعت محسوب می شد و اکثر مردم به کار کشاورزی و دامداری اشتغال داشتند. طبق قانون سال ۱۸۴۸ م. ۱۲۲۷/ هـ ق. (م. پاولویچ ۱۳۵۷: ۱۱) اراضی در ایران به دسته های ذیل تقسیم می شد:

(۱) اراضی خالصه دولتی

(۲) اراضی متعلق به امراء قبایل

(۳) املاک موقوفه

(۴) املاک اختصاصی یا اربابی (دالمانی ۱۳۳۵: ۷۱)

در این اوضاع افرادی که وابسته به حکومت بودند می توانستند زمین‌های بیشتری را تصاحب کنند. از مهم‌ترین اقدامات امیرکبیر در این زمینه این بود که دستوری مبنی بر فهرست نمودن املاک افراد وابسته به دربار و صاحب نفوذان را صادر نمود؛ زیرا قصد مشخص

هفتمین همایش ملی پژوهش های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

نمودن نحوه تصرف زمینها توسط افراد ذی نفوذ را داشت. بنا به گزارش سروان فارانت به پالمستون این مورد درباره اموال صدراعظم سابق حاج میزرا آقاسی اجرا شد و او بسیاری از روستاها را به زور و یا با پرداخت مبلغی کمتر از ارزش اسمی آن تصاحب نموده بود. (آوری ۱۳۸۴: ۴۴۹)

۵-۲ محصولات کشاورزی

اساس و درآمد مردم در روستاها بر پایه محصولات کشاورزی (غلات) بود. این نوع محصولات بنا به نظر لمبتون در مرکز کشور (فارس و اصفهان)، غرب (همدان، کرمانشاه، گروس و خمسه) و شرق و شمال شرق (خراسان) کشت می شد. (همان ۱۳۸۴: ۴۴۹)

پنبه از زمان هخامنشیان در ایران کشت می شد ولی از سال ۱۸۴۰م. قدرت رقابت با بازار کشورهای استعمارگر را از دست داد و دچار رکود شد (عیسوی ۱۳۸۸: ۳۷۶) و مجدداً در دوره صدارت امیرکبیر با توجه به تجارت پرسود پنبه در زمینهای اطراف دریاچه ارومیه شروع به کشت پنبه نمودند و امیرکبیر برنامه ریزی لازم را برای کشت زمینهای بیشتر در سال ۱۲۹۶ هـ. ق. انجام داد. (روزنامه وقایع اتفاقیه ۱۲۶۸ ق. : شماره ۴۱)

امیرکبیر حمایت های لازم را از کشاورزان انجام می داد و مراقب بود که کشاورزان تحت ظلم و ستم سپاهیان قرار نگیرند و به همین علت به لشکریان دستور داده بود که در گذر از کنار آبادیها و روستاها به هیچ وجه به زراعت و محصولات روستاییان دست درازی نشود و از اینکه سپاهیان حتی یک جوجه از کسی به زور نگرفته بودند به خود می بالید. (همان، ۱۲۶۷ ق. : شماره ۱۵). همچنین در راه آباد کردن روستاها و قصبهها جهد بسیار نمود و حتی دستور به آباد نمودن روستاهای خالی از سکنه را می داد. (همان، ۱۲۶۷ ق. : شماره ۱۳)

در مازندران کشت نیشکر را، به جهت حمایت از تولیدات داخلی و جلوگیری از خروج نقره رواج داد، کارخانه تولید قندوشکر را بنا نهاد که شکر تولیدی آن دست کمی از شکر هندوستان (از لحاظ مرغوبیت ظاهراً زبانزد بود) نداشت. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۲۲۶)

۵-۳ مالیات بر زمین و شیوه اخذ آن

از منابع درآمد حکومت در دوره قاجار می توان به عواید کشاورزی اشاره کرد. در دوره قاجار اجحاف و تعدی زیادی به دست رنج و عایدات کشاورزان می شد و کشاورزی معیشتی صرفاً اقتصادی نبود. مهمترین مالیاتی که در این دوره دریافت می شد، مالیات اراضی بود. کشاورزان باید یک پنجم محصول دیم و یک سوم محصول آبی را به مالک پرداخت می نمودند؛ اما با ظلمی که به کشاورز می شد، این میزان تا بیست و پنج درصد افزایش می یافت. (م. پاولویچ ۱۳۵۷: ۱۸) به عنوان مثال: مالیات قصبه شمس آباد از توابع قم ۶۰۰ تومان بود،

هفتمین همایش ملی پژوهش های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

ولی به عناوین مختلف از کشاورزان مالیات اضافه می‌خواستند تا جایی که مالیات مزبور به ۳۵۰۰ تومان رسیده بود (۱۳۶۳: ۲۷۶) و فشار زیادی بر کشاورز وارد می‌شد، در نتیجه بسیاری از مزارع و روستا به ویرانی کشیده می‌شد. مالیات اراضی اوایل دوره قاجار روش و قاعده خاصی نداشت و بنا به گفته لمبتون (۱۳۶۳: ۲۸۴) "انحطاط، سوتدبیر، فقر و ناامنی" را به ارمغان آورده بود. امیرکبیر مالیات زارعین را کاهش داد و این عمل باعث افزایش درآمد، افزایش منابع و در نتیجه ترغیب کشاورزان به فعالیت و کار بیشتر انجامید. (رهبری ۱۳۸۷: ۳۶)

سیورسات از مواردی بود که فشار مضاعفی را به کشاورزان وارد می‌کرد و یک نوع مالیات اضافه و غیرمستقیم به شمار می‌رفت که به اجحاف از روستاییان گرفته می‌شد و تعدی و ظلم آشکاری به دست رنج کشاورزان بود.

سیورسات از منابع ذیل جمع‌آوری می‌شد:

مصادره های عمومی (۱)

(۲) پیشکش‌ها در ایام نوروز و عیدمولود حضرت محمد(ص)

(۳) پیشکش‌هایی که شامل جرائم و مصادره اموال می‌شد. (عیسوی ۱۳۸۸: ۵۲۶)

خواروبار و علوفه‌ای که خان یا رئیس قشون برای تأمین آذوقه لشکریان خود تهیه می‌نمود، ممکن بود توسط شاه، یا مأمورانی از طرف حکومت مرکزی (مانند محصلان یا پیشکاران مالیه) یا حاکم ایالتی به ناحیه‌ای می‌رفتند، دریافت می‌شد و یا از روستاهای سر راه خود با توسل به زور می‌گرفتند. به عنوان نمونه می‌توان به تلف شدن اسب ناصرالدین‌شاه در بروجرد اشاره نمود که "مبلغی جریمه کردند تا به جای آن اسب دیگری تهیه شود. این جریمه را از آن پس حاکم محل کماکان دریافت می‌دارد." (کرزن ۱۳۸۰: ۵۶۴)

از دستورات امیرکبیر در اوایل صدارت، فرمانی مبنی بر لغو سیورسات بود و در این فرمان بیان می‌کند: با توجه به ستم سپاهیان به روستائیان در جمع‌آوری سیورسات و بنا به آسایش و رفاه رعایا این رسم لغو می‌گردد. (روزنامه وقایع اتفاقیه ۱۲۶۷ ق. : شماره ۳)

۴-۵ نظام آبیاری

یکی از معضلات زراعت در طول تاریخ کشاورزی ایران، مشکل آب بود؛ زیرا کشور ایران با وجود برخی رودخانه‌ها، کشوری خشک و کم‌آب محسوب می‌شود و کشاورزی دیمی در ایران متداول بود. بنابراین برای تأمین آب مورد نیاز مزارع و شرب به ناچار از قنات بهره می‌گرفتند.

هفتمین همایش ملی پژوهش های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

در منابع شواهدی وجود ندارد که توزیع و نظارت بر آبیاری را جزئی از وظایف حکومت‌ها نشان دهند؛ (کاتوزیان ۱۳۸۷: ۶۳) اما با این وجود گاهی حکومت‌ها متولی ساخت نهرها و بندها می‌شدند تا جایی که امیرکبیر نهر آبی که از زمان محمد شاه از کرج حفر شده بود و قابل استفاده نبود جهت آب آشامیدنی و زراعت تعمیر نمود و مشکل کم‌آبی تهران را تا حدی برطرف کرد. (روزنامه وقایع اتفاقیه ۱۲۶۷ ق. : شماره ۱۰) او برای این کار در سال ۱۲۶۷ هـ. ق. رودخانه را به ۸۴ سنگ آب تقسیم کرد و نه سنگ آن را به عنوان سهم اهالی تهران قرار داد. (آل داود ۱۳۹۵: ۸۲) همچنین با توجه به حاصل‌خیزی جلگه گرگان در سال ۱۲۶۷ هـ. ق. دستور ساختن سدی برای کشاورزی و مشروب ساختن زمین‌ها بر رودخانه گرگان صادر نمود. (روزنامه وقایع اتفاقیه ۱۲۶۷ ق. : شماره ۱۰)

امیرکبیر در نامه‌ای به سهام‌الدوله (۱۲۶۶ هـ. ق.) درباره آباد کردن خوزستان می‌نویسد: این ایالت با بهره‌گیری از خاک حاصلخیز و آب فراوان، برای کشاورزی مناسب است و او از سهام‌الدوله می‌خواهد، نسبت به تعمیر و استحکام بند شوستر، بند هویزه و پل شوستر با بودجه حدود ده هزار تومان اقدام نماید. (آل داود ۱۳۹۵: ۸۲)

سفیر انگلیس که همراه شاه و امیرکبیر در سال ۱۲۶۷ هـ. ق. به اصفهان سفر کرده بود چنین می‌نویسد: "در اراضی اطراف اصفهان، تا چشم کار می‌کرد، فرسنگ در فرسنگ، کشت و کار بود. و نباید فراموش کرد که تا همین اواخر، خطه اصفهان را آشوب فراگرفته بود. این تحول شگفت در این مدت کوتاه، درخور ستودن است." (راوندی ۱۳۸۲: ۱۷۴) همچنین امیرکبیر جهت آباد کردن زمین‌های بایر و آبیاری اقداماتی انجام داد و تخفیف‌های مالیاتی را در نظر گرفت. (لمبتون ۱۳۶۳: ۲۸۸) امیرکبیر توانست با مراقبت از دسترنج کشاورزان، اوضاع کشاورزی و کشاورز را تا حدی سامان دهد و امنیت نسبی اقتصادی را برای آنان فراهم کرد.

۵-۵ راه‌های ارتباطی

هرچند با توجه به کشاورزی سنتی و دیمی نمی‌توان ادعا کرد که مازاد محصولات کشاورزی در دوره قاجار به سایر نقاط کشور حمل می‌شد، ولی محصولات کشاورزی و روستایی جهت فروش در شهرها نیازمند راه‌هایی امن و بدون راهزن بود. در دوره صدارت امیرکبیر با مراقبت از راه‌ها و تامین امنیت کاروان‌های تجاری آذوقه حتی در فصول سرد سال به فراوانی یافت می‌شد. (روزنامه وقایع اتفاقیه ۱۲۶۸ ق. : شماره ۱۰) امیرکبیر به خوبی می‌دانست رونق کشاورزی در کشور نیازمند امنیت در راه‌های ارتباطی است و به همین علت سپاهانی در قلعه‌های بین راهی و مرزها به نام قراول گماشته بود. او بر اعمال آنها نظارت نیز می‌کرد و همیشه مراقب بود تا از جانب مأموران حکومتی و نظامیان اجحاف و ظلمی در حق رعایا صورت نگیرد، در غیر این صورت به شدت واکنش نشان می‌داد و دستوراتی را مبنی بر مجازات‌های سنگین (تأخذ مرگ) صادر می‌کرد. نمونه آن در نامه امیر به اسکندر خان حاکم کرمانشاه به سال ۱۲۶۷ هـ. ق. (در باب ظلم راهداران و نظارت بر آنان) قابل مشاهده است که امیرکبیر می‌گوید: قراولان راه‌ها برای صیانت و امنیت مردم گماشته شده‌اند، نه اینکه

هفتمین همایش ملی پژوهش های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

خودشان موجب آزار رعایا شوند و تاکید می‌کند خطیانی که موجب آزار به رعایا شده‌اند، باید به سزای عمل خود برسند. (آدمیت ۱۳۸۹: ۳۲۲)

در روزنامه وقایع اتفاقیه شماره ۴۸ در سال ۱۲۶۸ هـ. ق. درباره اینکه در راه‌ها امنیت برقرار است و کاروان‌ها و مال التجاره به راحتی و بدون ترس از دزدان و سارقین به سفر می‌پردازند؛ چنین آمده است:

"شهر شیراز و بلوکات فارس کمال نظم و امنیت را دارد و احدی را یارای بچابی نیست و طرق و شوارع نیز از دست اندازی دزد و قطاع‌الریق مصون و محفوظ است و همچنین افواج متوقف فارس نیز با نهایت انتظام‌اند و کسی قدرت تعدی و خلاف ندارد."

امیرکبیر سعی در توسعه و حتی استفاده از علوم غربی‌ها را در کشاورزی داشت. هنگامی که قانای مورد غضب بود؛ امیرکبیر بخشش او را به ترجمه کتابی در باب کشاورزی از زبان فرانسه به فارسی مشروط نمود. (بهریزی ۱۳۳۳: ۱۸)

ناظم الاسلام کرمانی (۱۳۸۴: ج ۱، ۵۲) در شرح اقدامات او می‌گوید:

"در واقع آن چه امروز داریم از آثار این مدرسه است و غیره‌ها چیزی فرونگذاشت و تخمی کاشت که ما امروز از آن حاصل می‌بریم و .... ملت‌ی را خوش‌بخت و آسوده می‌نمود، افسوس که خوش درخشید ولی دولت مستعجل بود."

۶- نتیجه‌گیری

امیرکبیر در دورهٔ صدارت، با یک برنامه‌ی همه‌جانبه برای رفع نواقص و عقب‌ماندگی‌ها تلاش کرد. سنگ‌بنای نوسازی‌های او باعث شد که جامعهٔ خفتهٔ ایران تکان‌هایی را احساس کند. (به خصوص در افسار شهرنشین و پایتخت نشین). اصلاحات و نوسازی او همه‌جانبه و در جهات مختلف انجام گرفت. از اقدامات او جهت خودکفایی کشور و عدم وابستگی می‌توان به مسئله کشاورزی و حمایت از کشاورزان اشاره کرد که هدفی جز حفظ استقلال اقتصادی کشور نداشت و به دنبال مدرن نمودن کشاورزی بود. مقالهٔ حاضر کوشیده است، تحوّل نظام کشاورزی ایران در دورهٔ صدارت امیرکبیر را بررسی کند. با وجود اینکه کتاب‌هایی دربارهٔ زندگی و اقدامات او به نگارش درآمده است؛ ولی هیچکدام از آن‌ها اقدامات و تحوّلات کشاورزی در زمان امیرکبیر را تحلیل ننموده‌اند و نهایتاً اشاره‌ای گذرا داشته‌اند. امیرکبیر با اقداماتش توانست مالیات‌های ظالمانه و مضاعف را لغو کند و امنیت نسبی اقتصادی را برای کشاورزان به ارمغان بیاورد. همچنین با توجه به اهمیت آب در کشاورزی، دستوراتی را جهت فراهم نمودن آب مورد نیاز، مناطق حاصل‌خیز را صادر نمود. او با تغییر اشکال بهره‌برداری از تیول، اراضی و همچنین برانداختن سنت سیورسات توانست تا حدی مناسبات ارضی را به نفع کشاورز تغییر دهد. اقدامات او در مدّت کوتاه صدارت منجر به قدرت بیشتر دولت مرکزی شد و تحوّل‌اتی در امور اجتماعی، سیاسی و اقتصادی کشور به‌وجود آورد.

هفتمین همایش ملی پژوهش های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

منابع و ماخذ:

- ۱- آجودانی، لطف‌الله، (۱۳۹۱)، *اندیشه‌های سیاسی در عصر مشروطیت ایران*، تهران، نشر علم
- ۲- آدمیت، فریدون، (۱۳۸۹)، *امیرکبیر و ایران*، تهران، انتشارات خوارزمی
- ۳- آل داود، سیدعلی، (۱۳۹۵)، *امیرکبیر و ناصرالدین شاه*، تهران، چاپ رایزن
- ۴- آوری، پیتر و همکاران، (۱۳۸۴)، *تاریخ ایران دوره قاجار، از مجموعه تاریخ کمبریج*، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران، انتشارات جامی
- ۵- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، (۱۳۵۷)، *صدرالتواریخ*، مصحح: محمد مشیری، تهران، نشر روزبهان
- ۶- اقبال آشتیانی، عباس، (۱۳۹۲)، *میرزا تقی خان امیرکبیر*، تهران، انتشارات نگاه
- ۷- بامداد، مهدی، (۱۳۷۱)، *شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲، ۱۳، ۱۴ هجری*، تهران، انتشارات زوار
- ۸- بشیریه، حسین، (۱۳۸۵)، *آموزش دانش سیاسی*، تهران، نشر نگاه معاصر
- ۹- بهروزی، علی‌نقی، (۱۳۳۳)، *سده قآنی (شرح حال مفصل حکیم قآنی شیرازی)*، شیراز، نشر کانون دانش فارس
- ۱۰- جهانگیر میرزا، (۱۳۸۳)، *تاریخ نو*، مصحح: عباس اقبال آشتیانی، تهران، نشر علم
- ۱۱- خورموجی، محمد جعفر، (۱۳۴۴)، *تاریخ قاجار، حقایق الأخبار ناصری*، تصحیح: حسین خدیوچم، تهران، نشر زوار
- ۱۲- دالمانی، هانری رونه، (۱۳۳۵)، *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*، ترجمه: محمدعلی فرهوشی، تهران، انتشارات امیرکبیر
- ۱۳- راوندی، مرتضی، (۱۳۸۲)، *تاریخ اجتماعی ایران*، تهران، نشر نگاه
- ۱۴- روزنامه وقایع اتفاقیه، (۱۳۷۳)، تهران، انتشارات کتابخانه ملی
- ۱۵- رهبری، هادی، (۱۳۸۷)، *تجار و دولت در عصر قاجار*، تهران، نشر کویر
- ۱۶- زیباکلام، صادق، (۱۳۷۷)، *سنت و مدرنیته، ریشه‌یابی علل شکست کوشش‌های اصلاح‌طلبانه و نوسازی سیاسی در ایران عصر قاجار*، تهران، انتشارات روزنه
- ۱۷- شاردن، (۱۳۷۲)، *سفرنامه شاردن*، ترجمه: اقبال یغمایی، تهران، انتشارات توس

هفتمین همایش ملی پژوهش های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

- ۱۸- عیسوی، چارلز، (۱۳۸۸)، *تاریخ اقتصادی ایران*، ترجمه: یعقوب آژند، تهران، نشر گستره
- ۱۹- کرزن، جورج ناتانیل، (۱۳۸۰)، *ایران و قضیه ایران*، مترجم: غلامعلی وحیدمازندرانی، جلد ۲، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
- ۲۰- کرمانی، ناظم الاسلام، (۱۳۸۴)، *تاریخ بیداری ایرانیان*، جلد اول، تهران، انتشارات امیرکبیر
- ۲۱- لمبتون، سواينفورد، (۱۳۶۳)، *مالک و زارع در ایران*، ترجمه: منوچهر امیری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
- ۲۲- م. پاولویچ، تریا و ایرانسکی، (۱۳۵۷)، *سه مقاله درباره انقلاب مشروطه ایران*، ترجمه: م. هوشیار، تهران، انتشارات امیرکبیر
- ۲۳- مستوفی، عبدالله، (۱۳۸۴)، *شرح زندگانی من*، جلد اول، تهران، انتشارات زوار
- ۲۴- مکی، حسین، (۱۳۶۶)، *زندگانی میرزا تقی خان امیرکبیر*، تهران، انتشارات ایران
- ۲۵- ملکم، سرجان، (۱۳۸۰)، *تاریخ کامل ایران*، ترجمه: میرزا اسماعیل حیرت، تهران، نشر افسون
- ۲۶- میرزا ملکم خان، (۱۳۰۷ ق.)، *روزنامه قانون*، شماره یک
- ۲۷- همایون کاتوزیان، محمدعلی، (۱۳۸۷)، *اقتصاد سیاسی ایران*، ترجمه: محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز

Abstract:

Agriculture system evolution in premiership period of Amir-kabir

The period of Amir-kabir's premiership can be counted as turning point socio_ political history in Qajar dynasty. In this period, fundamental and comprehensive reforms were establishment in Iran's traditional society. The general structure of Amir-kabir's reforms can be counted as a bridge between tradition and modernity. In this inscription paid to library method with descriptive approach about checking Iran's agricultural system evolution in premiership period of Amir-kabir as one of his actions. Amir-kabir, meanwhile paying attention to the agriculture as one of the development factors and self-sufficiency, he did some efforts for it's improvement and development. These actions, such as: supporting farmers versus oppression of local rulers, paying attention to the importance of water in product yield and cancelation of double taxes which to lead of relative security of farmers and agriculture development.

keywords: Amir-kabir, Reforms, agriculture, Mirza Taghi khan

Sources and references:

- 1- Ajodani, Lotfullah, (1391), *Political Thoughts in the Age of Iranian Constitutionalism*, Tehran, Elm Publication
- 2- Aadameyat, fereydon, (1389), *Amir-Kabir & Iran*, Tehran, Kharazmi Publication
- 3- Al-Dawood, Seyyed Ali, (1395), *Amir-Kabir & Naser Al-Din Shah*, Tehran, Rayzan Publication
- 4- Avery, Peter & Partners, (1384), *History of Qajar Iran (Cambridge History Collection)*, Translator: Morteza Saqibfar, Tehran, Jaami Publication
- 5- Etemad Al-Saltanah, Mohammad Hassan Khan, (1357), *Sadr Al-Tavarikh*, corrector: Mohammad Moshiri, Tehran, Rozbahan Publication
- 6- Ashtiani, Abbas Eqbal, (1392), *Mirza Taghi khan Amir-Kabir*, Tehran, Negah Publication
- 7- Bamdad, Mehdi, (1371), *Biografi of Iranian men in the 12th, 13th and 14th centuries Ah*, Tehran, Zavvar Publication
- 8- Bashiriyeh, Hossein, (1385), *Teaching political knowledge*, Tehran, Negahe Moasser Publication
- 9- Behrozi, Ali Naghi, (1333), *Centennial Ghaani*, Shiraz, Kanoone Daneshe Fars Publication
- 10- Jahangir Mirza, (1383), *New History*, corrector: Abbas Eqbal Ashtiani, Tehran, Elm Publication
- 11- Khormuji, Mohammad Jafar, (1334), *Nasserite News Facts*, corrector: Hossein Khadio Jam, Tehran, Zavvar Publication

- 12-Dalmani, Henry, (1335), *Travelogue from Khorasan to Bakhtiari*, corrector: Ali Mohammad Farhoushi, Tehran, Amir-Kabir Publication
- 13- Ravandi, Morteza, (1382), *Social history of Iran*, Tehran, Negah Publication
- 14- Incidental Newspaper, (1373), Tehran, National Library of Iran Publication
- 15-Rahbari, Hadi, (1387), *Merchants and government in the Qajar era*, Tehran, kavir Publication
- 16- Zibakalam, Sadegh, (1377), *Tradition and Modernity , Finding the Roots of the Failure of Political Reform and Modernization in Qajar Iran*, Tehran , Rozaneh Publication
- 17-Chardin, (1380), *Chardin's travelogue* , Translator: Iqbal Yaghmaei, Tehran, Tous Publication
- 18-Isavi, Charles, (1388), *Economic history of Iran* , Translator:Jacob Azhand, Tehran, Gostare Publication
- 19- Curzon, George Nathaniel, (1380), *Iran , and The Case of Iran*, Translator: Ghulam Ali Vahid Mazandarani, Volume II, Tehran, elmifarhangi Publication
- 20-Kermani, Nazem al-Islam, (1384), *history of the Iranian Awakening*, Volume I, Tehran, Amir-Kabir Publication
- 21-Lambton, Swynford, (1363), *Owner and farmer in Iran*, Translator: Manochehr Amiri, Tehran, elmifarhangi Publication
- 22-M. Pavlovich, terya & Iranski, (1357), *Three articles on the Iranian Constitutional Revolution*, Translator: M. Hoshyar, Tehran, Amir-Kabir Publication
- 23-Mostofi, Abdullah, (1384), *biography of me*, Volume I, Tehran, Zavvar Publication
- 24- Maki, Hossein, (1366), *Life of Mirza Taghi Khan AmirKabir*, Tehran, Iran Publication

هفتمین همایش ملی پژوهش های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

25- Malcolm Sir John (1380) *History of Iran, from Early Period to the Present: Including Description of Religion Government, Habits and Morals of the Inhabitants of that Imperial Land* Translator: Mirza Ismail Hairat Tehran Afsoon Publication

26- Mirza Malkam Khan (1307) *Law newspaper course* number one

27- Homayoun Katozian, Mohammad Ali (1387) *Iran's Political Economy: From Constitutionalism to the End of the Pahlavi Dynasty* Translator: Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi Tehran Markaz Publication